

กรณีศึกษาโมเดลธุรกิจท่องเที่ยวแบบแสงบุญในอินเดีย

อินเดียเป็นต้นกำเนิดของหลายศาสนาที่สำคัญ อาทิ พราหมณ์ ฮินดู เซน รวมถึงศาสนาพุทธสังคม อินเดียจึงเป็นสังคมที่เปิดกว้างยอมรับความแตกต่างในการนับถือศาสนาที่ต่างกัน อินเดียมีความสำคัญในฐานะเป็นดินแดนพุทธภูมิคือเป็นดินแดนที่เกิดเหตุการณ์สำคัญทางพุทธศาสนาหลายเหตุการณ์คือ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าประสูติที่ลุมพินี (ปัจจุบันอยู่ในประเทศเนปาล) ตรัสรู้ที่พุทธคยา รัฐพิหาร แสดงปฐมเทศนาที่สารนาถ และปรินิพพานที่กุสินารา รัฐอุตตรประเทศ สถานที่ทั้ง 4 แห่งนี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่าเป็นสถานที่ที่ชาวพุทธจะสามารถระลึกถึงพระองค์ได้ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นสังเวชนียสถาน 4 แห่ง ที่ชาวพุทธทั่วโลกนิยมเดินทางไปสักการะ

นอกจากนี้ในปัจจุบันยังมีสถานที่ที่อาจกล่าวได้ว่าเป็น Unseen Buddhist Circuit ที่สำคัญของอินเดียที่เริ่มได้รับความนิยมในหมู่ผู้แสวงบุญชาวพุทธ อาทิ เมืองสาวัตถี ซึ่งเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงจำพรรษาอยู่นานที่สุดถึง 26 พรรษา เมืองไวสาลีที่มีเสาหินพระเจ้าอโศกมหาราชที่ยังมีความสมบูรณ์ที่สุด ถ้ำอชันดา เอลลอร่า ที่เป็นผลงานของชาวพุทธที่แกะสลักภูเขาทั้งลูกให้เป็นถ้ำและเป็นพระพุทธรูปต่างๆและวัฒนธรรมพุทธแบบมหายานในแคว้นลาดาซ (Ladakh) ที่มีทัศนียภาพที่สวยงามไม่แพ้หลายๆ ประเทศในยุโรป เป็นต้น ซึ่งในปัจจุบันสถานเอกอัครราชทูต ณ กรุงนิวเดลีมีนโยบายส่งเสริมพุทธศาสนาในอินเดียที่นอกเหนือไปจากเส้นทางสังเวชนียสถานที่เรารู้จักกันเป็นอย่างดีแล้วในฐานะที่สังเวชนียสถานทั้ง 4 แห่งนี้ (3 แห่งอยู่ในอินเดีย 1 แห่งอยู่ในเนปาล) เป็นที่นิยมของผู้แสวงบุญชาวไทยที่นิยมเดินทางมาสักการะตั้งแต่ประมาณเดือนตุลาคมถึงมีนาคม ของทุกปี เป็นเวลา 6 เดือนและบริษัทไทยโมล์ได้เปิดเส้นทางบินตรง เส้นทาง กรุงเทพฯ – คยาและกรุงเทพฯ – พาราณสี ในช่วงเวลา 6 เดือน ดังกล่าว

ที่มา : <http://www.asean thai.net/images>

ข้อมูลเบื้องต้นของประเทศอินเดีย

อินเดียเป็นดินแดนเก่าแก่ที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมายาวนานกว่า 5,000 ปี เป็นถิ่นกำเนิดศาสนาและศาสนาสำคัญของโลก รวมถึงศิลปวัฒนธรรมประเพณี ที่เป็นเอกลักษณ์อีกทั้งยังเป็นต้นแบบด้านวัฒนธรรมไปยังภูมิภาครอบข้าง ซึ่งประเทศไทยเราตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันนี้ ต้องยอมรับว่า วัฒนธรรมประเพณีและศาสนาซึ่งมีอิทธิพลต่อแนวทางการดำเนินชีวิตของเรานั้น ล้วนแล้วมีต้นรากมาจาก “ประเทศอินเดีย” แทบทั้งสิ้น

ที่มา : <http://www.worldheritagevacation.com/wp-content/uploads/2013/07/Taj-Mahal.jpg>

ชื่อประเทศอย่างเป็นทางการ : สาธารณรัฐอินเดีย (Republic of India)

ชื่อประเทศอินเดีย ในสมัยพุทธกาล เรียกกันว่า “ชมพูทวีป” ซึ่งแปลว่า “ทวีปแห่งไม้หว่า” เพราะมีต้นหว่าขึ้นมากในดินแดนแห่งนี้ ส่วนคำว่า “อินเดีย” เป็นคำในภาษาเปอร์เซีย ซึ่งเรียกแม่น้ำสินธุ ว่า “ฮินดู” เนื่องจากชาวเปอร์เซียรู้จักอินเดีย โดยเข้ามาทางลุ่มน้ำนี้เมื่อ 3,000 กว่าปีมาแล้ว ต่อมาเมื่อชาวกรีกเริ่มเข้ามาได้ออกเสียงคำว่า ฮินดูเพี้ยนไปเป็น “อินโดส” และเพี้ยนออกไปเป็น “อินดัส” และ “อินเดีย” ตามลำดับ แต่สำหรับชาวอินเดียแล้ว นิยมเรียกประเทศตนเองว่า “ภารตะ” หรือ “ภารตวรรษ” ซึ่งแปลว่า “ประเทศภารตะ” และเรียกตนเองว่าเป็น “ชาวภารตะ” ทั้งนี้สืบเนื่องจากความเชื่อที่ว่า ชาวอินเดียสืบเชื้อสายมาจากท้าวภรด (อ่านว่า พะ-รด) ซึ่งเป็นต้นวงศ์ของเรื่องราวในมหากาพย์ที่ยิ่งใหญ่ของชาวอินเดีย คือ “มหาภารตยุทธ์” ซึ่งมีชื่อเสียงคู่กันกับ “มหากาพย์รามายณะ” หรือที่เรารู้จักกันดีในชื่อ “รามเกียรติ์” ประเทศอินเดียในครั้งที่เรียกว่า ชมพูทวีปนั้น มีพื้นที่กว้างขวางมากกว่าประเทศอินเดียในปัจจุบันนี้มาก โดยกินอาณาบริเวณเมื่อเทียบกับปัจจุบัน เท่ากับ 7 ประเทศรวมกัน คือ 1. อินเดีย 2. ปากีสถาน 3. บังกลาเทศ 4. เนปาล 5. ภูฏาน

6. ลิกซิม (รัฐในอารักขาของอินเดีย) 7.บางส่วนของอาฟกานิสถาน ซึ่งหากรวมทั้ง 7 ประเทศนี้แล้ว จะมีจำนวนประชากรพอ ๆ กับประเทศจีนทีเดียว

อินเดียปัจจุบัน

ประเทศอินเดียมีเนื้อที่ทั้งหมด ประมาณ 3,287,590 ตารางกิโลเมตร ซึ่งใหญ่กว่าประเทศไทย 6 เท่า หรือประมาณ 1 ใน 3 ของประเทศสหรัฐอเมริกา ประเทศอินเดียปัจจุบันประกอบด้วย 28 รัฐ 7 เขตปกครองพิเศษ เมืองหลวงของประเทศคือเมืองเดลี อยู่ในรัฐหรยาณา และในแต่ละรัฐจะมีเมืองหลวงของรัฐนั้น ๆ ด้วย

อินเดียมีสภาพภูมิศาสตร์ทุกรูปแบบ คือ ที่ราบสูงอยู่ตอนเหนือ ซึ่งมีภูเขาหิมาลัยเป็นแนวเขตแดนธรรมชาติ และเป็นแหล่งต้นน้ำที่สำคัญ โดยเฉพาะแม่น้ำสำคัญ 5 สาย ที่เรียกว่า “ปัญจมหานที” ได้แก่ คงคา ยมุนา อจิรวตี สรภู และมที ตอนกลางเป็นบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำคงคา ซึ่งเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์และมีประชากรอาศัยอยู่หนาแน่นที่สุดในโลก ทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือแถบแคว้นราชสถานเป็นส่วนของทะเลทรายทาร์ ส่วนทางตอนใต้มีที่ราบสูงอันสแนจะแห้งแล้ง และติดกับฝั่งทะเลซึ่งเป็นเขตรมรุ่ม เนื่องจากมีความหลากหลายในเชิงภูมิศาสตร์ เป็นเหตุให้อินเดียมีสภาพภูมิอากาศที่แตกต่างกันอย่างมาก จากหนาวที่สุดที่มีหิมะปกคลุมทั้งปี ไปจนถึงร้อนที่สุดจนคนตาย จากแห้งแล้งที่สุดไปจนถึงเขตที่มีฝนตกชุกที่สุดของโลก ดังนั้นจึงไม่ต้องสงสัยเลยว่า อินเดียจะเป็นสวรรค์ของบรรดานักวิชาการด้านต้นไม้ พันธุ์พืชและสัตว์ต่าง ๆ อย่างยากที่ประเทศใดจะเทียบได้

เศรษฐกิจ

อินเดียเป็นประเทศกำลังพัฒนาที่มีรายได้ต่ำ ประชากรกว่าร้อยละ 60 ยังประกอบอาชีพเกษตรกรรม ปัญหาความยากจนและการว่างงานเป็นปัญหาสำคัญ เนื่องจากการปิดประเทศและดำเนินนโยบายปกป้องอุตสาหกรรมภายในมานาน อย่างไรก็ตาม อินเดียเริ่มเปิดเสรีทางเศรษฐกิจ เมื่อปี 2534 เนื่องจากต้องเผชิญกับภาวะเศรษฐกิจตกต่ำอย่างรุนแรง จุดเปลี่ยนที่สำคัญ คือ การแปรรูปรัฐวิสาหกิจ ซึ่งส่งผลให้มีการลงทุนจากต่างชาติในกิจการด้านไฟฟ้า พลังงาน และอุตสาหกรรมต่างๆ นอกจากนี้ ได้เปิดเสรีด้านโทรคมนาคมและการสื่อสารในปี 2543 ทำให้สถานการณ์ทางเศรษฐกิจของอินเดียดีขึ้นเรื่อยๆ ปัจจุบันอินเดียเป็นตลาดใหม่ที่ได้รับ ความสนใจอย่างยิ่ง จากนานาชาติ ในปี 2547 เศรษฐกิจอินเดียเติบโตเป็นอันดับที่ 12 ของโลก และเป็นอันดับ 3 ในเอเชียรองจากญี่ปุ่นและจีน โดยมี GDP 505.8 พันล้านดอลลาร์สหรัฐ เศรษฐกิจอินเดียไตรมาสสุดท้ายของ ปี 2546 เติบโตถึงร้อยละ 10 เนื่องจากเก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตรได้เต็มที่ การส่งออกเติบโตถึงร้อยละ 10 รายได้จากการลงทุนโดยตรงของต่างชาติมีจำนวน 4 พันล้านดอลลาร์สหรัฐ อัตราดอกเบี้ยต่ำลง อัตราเงินเฟ้ออยู่ในระดับร้อยละ 4.91 ตลาดเงินทุนแข็งแกร่ง เงินทุนสำรองต่างประเทศสูงกว่า 1 แสนล้านดอลลาร์สหรัฐ และมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น

เหตุผลของท่องเที่ยวแบบแสวงบุญของชาวพุทธในอินเดีย

ปัจจุบันนี้ มีชาวพุทธผู้ศรัทธาเริ่มเดินทางไปกราบนมัสการพุทธสังเวชนียสถานในประเทศอินเดียและเนปาล เพิ่มมากขึ้นทุกปี จึงมีคำถามตามมาว่าทำไมต้องเดินทางข้ามน้ำข้ามทะเลไปไหว้พระถึงประเทศอินเดีย หากชาวพุทธมีศรัทธาต่อคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ก็ไม่จำเป็นเลยที่จะต้องไปไหว้พระถึงประเทศอินเดีย เพราะสถานที่ไหว้หรือทำบุญก็มีอยู่ในประเทศไทยมากมาย ทำไมต้องไปถึงประเทศอินเดียให้เสียเงินเสียทองเสียเวลาโดยเปล่าประโยชน์ เหตุผลของการเดินทางไปไหว้พระแสวงบุญที่ประเทศอินเดียของนักท่องเที่ยวโดยหลักๆ มีดังนี้

1. เพราะอินเดียเป็นแผ่นดินต้นกำเนิดพระพุทธศาสนา การไปบำเพ็ญบุญ สัจสมบารมี ผู้ศรัทธาที่มีสิทธิเลือก มีโอกาส จึงเลือกที่จะไปไหว้พระแสวงบุญ ณ ที่กำเนิดพระพุทธศาสนา หรือสถานที่จริงให้ได้สักครั้งในชีวิต
2. การเดินทางไปที่อินเดียเป็นการได้เดินตามรอยพระพุทธเจ้าตามรอยพระโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลาย และจะได้มีโอกาสสัมผัสถึงบรรยากาศการบำเพ็ญบารมีตามแบบอย่างพระบรมโพธิสัตว์ด้วยตนเอง

สถานที่ท่องเที่ยวเชิงแสวงบุญของอินเดีย

การท่องเที่ยวอินเดียนั้นคนทั่วไปจะนิยมตามรอยของพระพุทธเจ้าเพื่อเป็นการเคารพสักการบูชาเพื่อความ เป็นสิริมงคล ซึ่งสถานที่ที่ได้รับความนิยมอย่างมากคงหนีไม่พ้นสังเวชนียสถานทั้ง 4 ได้แก่ สถานที่ประสูติ สถานที่ตรัสรู้ สถานที่แสดงปฐมเทศนาและสถานที่ปรินิพพาน

สถานที่ประสูติ

ลุมพินีวัน ซึ่งเป็นพุทธสังเวชนียสถานที่สำคัญแห่งที่ 1 ใน 4 สังเวชนียสถานของชาวพุทธ เป็นสถานที่ประสูติของเจ้าชายสิทธัตถะ ผู้ซึ่งต่อมาตรัสรู้เป็นพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ลุมพินีวันเดิมเป็นสวนป่าสาธารณะหรือวโนทยานที่ร่มรื่นเหมาะแก่การพักผ่อน ในสมัยพุทธกาลลุมพินีวันตั้งอยู่กึ่งกลางระหว่างเมืองกบิลพัสดุ์กับเมืองเทวทหะ ในแคว้นสักกะ บนฝั่งแม่น้ำโรहिณี หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว พระเจ้าอโศกมหาราชได้โปรดให้สร้างเสาหินขนาดใหญ่มาปักไว้ตรงบริเวณที่ประสูติ เรียกว่า เสาอโศก ที่จารึกข้อความ เป็นอักษรพราหมีว่าพระพุทธเจ้าประสูติที่ตรงนี้

ที่มา : <https://www.wikimedia.org/>

ปัจจุบันลุมพินีวันอยู่ในเขตประเทศเนปาล ติดชายแดนประเทศอินเดียทางเหนือเมืองโคราฆปุระ ห่างจากเมืองติเลาราโกต (หรือ นครกบิลพัสดุ์) ทางทิศตะวันออก 11 กิโลเมตร และห่างจากสิทธารถนคร (หรือ นครเทวทหะ) ทางทิศตะวันตก 11 กิโลเมตร ซึ่งถูกต้องตามตำราพระพุทธศาสนาที่กล่าวว่าลุมพินีวัน สถานที่ประสูติ ตั้งอยู่ระหว่างเมืองกบิลพัสดุ์และเมืองเทวทหะ ปัจจุบัน ลุมพินีวันมีเนื้อที่ประมาณ 2,000 ไร่ ทางการเรียกสถานที่นี้ว่า รุมมินเด มีสภาพเป็นชนบท มีผู้อาศัยอยู่ไม่มาก มีสิ่งปลูกสร้างเป็นพุทธสถานเพียงเล็กน้อย แต่มีวัดพุทธอยู่ในบริเวณนี้หลายวัด รวมทั้งวัดไทยลุมพินี ลุมพินีวันได้รับการยกย่องจากองค์การยูเนสโกให้เป็นมรดกโลก ประเภทมรดกทางวัฒนธรรมตั้งแต่ปี พ.ศ. 2540

สถานที่ตรัสรู้

พุทธคยา คือคำเรียกกลุ่มพุทธสถานสำคัญใน อำเภอคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นพุทธสถานที่มีความสำคัญที่สุด 1 ใน 4 แห่ง ของชาวพุทธ เนื่องจากเป็นที่ตั้งของสถานที่ตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พุทธสังเวชนียสถานที่มีความสำคัญที่สุดของชาวพุทธทั่วโลก ปัจจุบันบริเวณพุทธศาสนสถานอันเป็นที่ตั้งของสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วัดมหาโพธิ์ อยู่ในความดูแลของคณะกรรมการร่วม พุทธ-ฮินดู

ที่มา : <https://www.wikimedia.org/>

พุทธคยา ปัจจุบันตั้งอยู่ด้านตะวันตกของแม่น้ำเนรัญชรา ไกลจากฝั่งแม่น้ำประมาณ 350 เมตร (นับจากพระแท่นวัชรอาสน์) พุทธคยามีสัญลักษณ์ที่สำคัญคือองค์เจดีย์สี่เหลี่ยมที่สูงใหญ่ โดยสูงถึง 51 เมตร ฐานวัดโดยรอบได้ 121.29 เมตร ล้อมรอบด้วยโบราณวัตถุ โบราณสถานสำคัญ เช่น ต้นพระศรีมหาโพธิ์ พระแท่นวัชรอาสน์ ที่ประทับตรัสรู้ และอนิมิสเจดีย์ เป็นต้น ซึ่งนอกจากพุทธสถานโบราณแล้ว บริเวณโดยรอบพุทธคยาก็เป็นที่ตั้งของวัดพุทธนานาชาติ รวมทั้งวัดไทยคือ วัดไทยพุทธคยา

สำหรับชาวพุทธ พุทธคยา นับเป็นหนึ่งในจุดหมายปลายทางที่สำคัญที่สุดของนักแสวงบุญชาวพุทธทั่วโลกที่ต้องการมาสักการะสังเวชนียสถานสำคัญ 1 ใน 4 แห่งของพระพุทธศาสนา โดยในปี พ.ศ. 2545 วัดมหาโพธิ์ (พุทธคยา) สถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลก ประเภทมรดกทางวัฒนธรรม ขององค์การยูเนสโก

สถานที่แสดงปฐมเทศนา

ที่มา : <https://www.wikimedia.org/>

สารนาถ เป็นพุทธสังเวชนียสถานแห่งที่ 3 (1 ใน 4 แห่งของชาวพุทธ) ตั้งห่างจากเมืองพาราณสี เมืองศูนย์กลางทางศาสนาของศาสนาฮินดู ไปทางเหนือราวเก้ากิโลเมตร อยู่ในรัฐอุตตรประเทศ ประเทศอินเดียในปัจจุบัน หรือ แคว้นมคธ ชมพูทวีป ในสมัยพุทธกาล เหตุที่ได้ชื่อว่าสารนาถ เนื่องจากสถานที่แห่งนี้เป็นที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนา เริ่มต้นประกาศพระพุทธศาสนาเพื่อเป็นที่พึ่งแก่ มหาชนทั้งหลาย สารนาถยังรู้จักกันในชื่อ "อสิปตนมฤคทายวัน" หรือ "ฤๅษีปตนมฤคทายวัน" แปลว่า ป่าอัน ยกให้แก่หมู่กวาง และเป็นที่ยุมนุมฤๅษี ภายในอาณาบริเวณสารนาถมี ธรรมเมกขสถูป เป็นพุทธสถานขนาดใหญ่ที่สุดและสำคัญที่สุด สันนิษฐานว่าบริเวณที่ตั้งของธรรมเมกขสถูป เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาประกาศพระสัจธรรมเป็นครั้งแรกที่นี่

สถานที่ปรินิพพาน

ที่มา : <https://www.wikimedia.org/>

กุสินารา หรือ กุศินคร เป็นที่ตั้งของสังเวชนียสถานแห่งที่ 4 ในสมัยพุทธกาลเป็นเมืองเอกหนึ่งในสองของแคว้นมัลละ อยู่ตรงข้ามฝั่งแม่น้ำคู้กับเมือง ปาวา เป็นที่ตั้งของ ศาลาโนทยาน หรือป่าไม้สาละที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานและเป็นสถานที่ถวายพระเพลิงพระพุทธเจ้า

กุสินาราจัดเป็นพุทธสังเวชนียสถานที่สำคัญแห่งที่ 4 ใน 4 สังเวชนียสถานของชาวพุทธ เป็นสถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพานแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตั้งอยู่ที่ตำบลมถากัวร์ อำเภอกุศินคร หรือกาเซีย หรือกาस्या ในเขตจังหวัดเทวเวรียา รัฐอุตตรประเทศ ประเทศอินเดีย ศาลาโนทยาน สถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพาน มีชื่อเรียกในท้องถิ่นว่า มาถากุนวะระกาโกฏ ซึ่งแปลว่า ตำบลเจ้าชายสิ้นชีพ ปราภตามคัมภีร์ว่า เมืองนี้เคยเป็นที่ปรินิพพานของพระพุทธเจ้าพระนามว่ามุสสะ เป็นที่เกิดบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์หลายครั้ง เคยเป็นราชธานีนามว่ากุสาวดี ของพระเจ้ามहाสุทตสันจักรพรรดิ

ปัจจุบันกุสินารา มีอนุสรณ์สถานที่สำคัญคือสถูปใหญ่ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาราชสร้างไว้และบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ วิหารปรินิพพานซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปางปรินิพพานอยู่ภายในและมีซากศาสนสถานโบราณโดยรอบมากมาย

สถิติการท่องเที่ยวในอินเดีย

ด้วยความพยายามของรัฐบาลอินเดียในการชูจุดแข็งด้านการท่องเที่ยวของประเทศ ทำให้จากการจัดอันดับดัชนีตัวชี้วัดขีดความสามารถในการแข่งขันภาคการท่องเที่ยวของโลก หรือ The Travel and Tourism Competitiveness Index (TTCI) โดย World Economic Forum ประจำปี 2560 อินเดีย อยู่ในอันดับที่ 40 จาก 136 ประเทศทั่วโลก (ไทยอยู่ในอันดับที่ 34) กระโดดขึ้นสูงถึง 12 อันดับ จากอันดับที่ 52 เมื่อ 2 ปีที่แล้ว สอดคล้องกับตัวเลขนักท่องเที่ยวของกระทรวงการท่องเที่ยวของอินเดียว่า มีนักท่องเที่ยวมาอินเดียรวม 8.89 ล้านคน จากที่มีเพียง 2.65 ล้านคนในปี 2543

แหล่งที่มา:

แสวงบุญที่อินเดีย. [สืบค้นออนไลน์]. แหล่งที่มา.

<http://newdelhi.thaiembassy.org/th/useful-knowledge->

ข้อมูลท่องเที่ยว – อินเดีย : World Heritage Vacation

<http://www.worldheritagevacation.com/destinations/%E0%B8%AD%E0%B8%B4%E0%B8%99%E0%B9%80%E0%B8%94%E0%B8%B5%E0%B8%A2/>

ความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจไทย-อินเดีย : ศูนย์บริการข้อมูลธุรกิจไทย – อินเดีย

<https://thaiindia.net/about-india/thai-india/item/1799-thai-india-economic-relations.html>

บทความจาก : หนังสือพิมพ์ คม ชัด ลึก ฉบับวันที่ 11 มีนาคม 2549 [สืบค้นออนไลน์]. แหล่งที่มา.

http://www.kalyanamitra.org/th/article_detail.php?i=9869

<https://th.wikipedia.org/wiki/%E0%B8%9E%E0%B8%B8%E0%B8%97%E0%B8%98%E0%B8%84%E0%B8%A2%E0%B8%B>

<https://th.wikipedia.org/wiki/%E0%B8%AA%E0%B8%B2%E0%B8%A3%E0%B8%99%E0%B8%B2%E0%B8%96>

<https://th.wikipedia.org/wiki/%E0%B8%81%E0%B8%B8%E0%B8%AA%E0%B8%B4%E0%B8%99%E0%B8%B2%E0%B8%A3%E0%B8%B2>

<https://th.wikipedia.org/wiki/%E0%B8%A5%E0%B8%B8%E0%B8%A1%E0%B8%9E%E0%B8%B4%E0%B8%99%E0%B8%B5%E0%B8%A7%E0%B8%B1%E0%B8%99>

<http://www.bangkokbiznews.com/blog/detail/642277>